

تعداد و سرانه مطلوب روحانی در کشور

مهدی ناظمی اردکانی*

محمدباقر منصورزاده**

چکیده

ارتقا و تعالی و پیشرفت هر سازمان و نهادی متکی بر عوامل متعددی می‌باشد، به نظر بسیاری از صاحب‌نظران نیروی انسانی آموزش‌دیده یکی از مهم‌ترین این عوامل می‌باشد. حوزه‌های علمیه در کشور، به‌رغم تأثیرگذاری‌های فراوان در عرصه‌های گوناگون کماکان از نظر داشتن نیروی انسانی مکفی با محدودیت‌های زیادی روبه‌رو می‌باشند. این پژوهش بر آن است که با نگاهی آمارگونه ضمن اثبات این محدودیت در حال حاضر، نشان دهد که عرصه‌های حضور ضروری روحانیون کدام است و چگونه باید به این حضور جامه عمل پوشانده شود. واژگان کلیدی: سرانه، روحانی، حوزه علمیه، سفیران هدایت.

* دانشیار دانشگاه امام حسین (علیه السلام)، مسئول گروه اندیشه و مطالعات فرهنگی
** دانشجوی دوره دکتری علوم سیاسی گرایش اندیشه سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات
(نویسنده مسئول)
Email: Mnazemi32@yahoo.com
Email: Mb.mansourzade@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۶/۷/۱۷ تاریخ تأیید: ۹۶/۹/۵

مقدمه

مقام معظم رهبری مدظله‌العالی در دیدارهای مختلف با حوزویان همواره بر داشتن آماری دقیق از طلاب در جهت برنامه‌ریزی هرچه بهتر تأکید ویژه‌ای داشته‌اند؛ زیرا سیر توسعه و تعالی بدون برنامه‌ریزی مقدر نخواهد بود و برنامه‌ریزی صحیح نیز باید مبتنی بر آمار و اطلاعات باشد. بدیهی است هر تلاش و کوششی در تعمیق آمار و اطلاعات موجب تقویت و استحکام پایه‌های برنامه‌ریزی بوده و مسیر رشد و بالندگی را هموارتر می‌سازد.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و گرایش نسل جوان به فراگیری مسائل دینی، شور و شوق تحصیلی در حوزه‌های علمیه، به خصوص حوزه علمیه قم که خاستگاه انقلاب اسلامی شمرده می‌شد، اوج گرفت به گونه‌ای که مدارس حوزه علمیه گنجایش پذیرش طلاب را نداشتند و عده بسیاری از طلاب به ناچار به شهرهای همجوار روی آوردند. در آن زمان موضوع نیاز به تحول در حوزه زمزمه‌ای آشنا به شمار می‌رفت، افزایش طلاب ضرورت اصلاح در وضع موجود را نزد بزرگان حوزه علمیه در اولویت قرار داد به طوری که هر یک از این بزرگان با ایجاد مؤسسات مختلف آموزشی و پژوهشی، گوشه‌ای از این وظیفه را بر عهده گرفته و درصدد رفع کمبودها و کاستی‌های موجود برآمدند.

ولی این تلاش‌ها هرگز در تأمین نیازهای گسترده جامعه کفایت نکرده و نمی‌کند. نه آمار و اطلاعات مربوط به نیازهای جامعه به خوبی مشخص است و نه آمار و اطلاعات مربوط به وجود و حضور روحانیون واجد شرایط برای تأمین این نیازها فراهم است. مقام معظم رهبری مدظله‌العالی در این خصوص فرموده‌اند: «یکی از کارهایی که در سازماندهی حوزه برای تعالی آن لازم است آمارگیری است» (خطبه‌های نماز عید فطر، ۱۳۸۵/۸/۲).

امروزه کمتر کسی را می‌توان یافت که بر اهمیت آمار برای ارتقای یک سیستم، نظر مساعدی نداشته باشد؛ در این پژوهش ضمن تشریح وضعیت فعلی روحانیون از جهت کمی و کیفی، به کاستی‌های موجود در این عرصه اشاره کرده و چشم‌انداز مطلوب حضور روحانیون را در عرصه‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی بررسی می‌کنیم.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات

الف) حوزه علمیه: حوزه علمیه به مراکز آموزشی و پژوهش دینی در جهان اسلام و به‌ویژه در میان شیعیان گفته می‌شود. نخستین حوزه علمیه ویژه شیعیان در سده چهارم هجری قمری در شهر نجف عراق در جوار حرم علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام)، توسط شیخ طوسی برپا شد. هم‌اکنون مهم‌ترین حوزه‌های علمیه شیعه در شهرهای نجف، قم و مشهد واقع می‌باشند.

ب) سفیران هدایت: پس از شکل‌گیری حکومت اسلامی در ایران و ایجاد انتظارات جدید از حوزه در عرصه‌های قضا، مدیریت‌های دستگاه‌های فرهنگی و گسترش نمایندگی‌های رهبری در دانشگاه‌ها و نیروهای مسلح، عهده‌داری دروس معارف دانشگاه‌ها، حضور در مدارس آموزش و پرورش، به خصوص احساس نیاز به تبلیغ در عرصه‌های مختلف به دلیل افزایش مجموعه‌های تبلیغاتی دشمنان تشیع، اعضای محترم شورای عالی حوزه علمیه قم جهت تأمین این نیازها با الهام از فرمایشات رهبری، طرحی را به نام دوره عمومی سفیران هدایت به صورت کوتاه‌مدت در حوزه علمیه به منظور تربیت افرادی که پاسخگوی مسائل دینی و اعتقادی و آموزش مبانی دینی در حد روستاها و شهرهای کوچک، مدارس ابتدایی و راهنمایی و نقاط محروم فرهنگی در داخل و خارج کشور باشند تشکیل می‌گردد طول مدت این دوره پنج سال است (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، اسفند ۸۳ و فروردین ۱۳۸۴).

این طرح با استفاده از تجارب موفق علمی سلف و اندیشمندان حوزه و بهره‌گیری از تجربیات مجامع علمی مختلف در سال ۱۳۸۷ در قم راه‌اندازی شد.

پ) سطوح تحصیل در حوزه

۱. دروس مقدماتی: در نظام فعلی حوزه این مرحله شامل پایه‌های اول تا سوم است و هدف اصلی در این دوره آموزش ادبیات عرب؛ (صرف، نحو، معانی و...) و آشنایی با دروس پایه منطق و فقه است. که به‌طور معمول از کتاب‌های جامع المقدمات، سیوطی، مغنی و تلخیص‌های آن، المنطق و یا تلخیص المنطق و... استفاده می‌شود؛
۲. دروس سطح: در نظام فعلی حوزه این مرحله شامل پایه‌های چهارم تا دهم است و اهدافش بدین شرح‌اند: آشنایی با روش‌های استنباط از آیات و احادیث، بالا بردن قدرت فهم متون فقهی و اصولی، خواندن یک دوره کامل فقه و اصول، تعمیق عقاید و گسترش اطلاعات عمومی طلاب به وسیله دروس عمومی؛
۳. مرحله درس خارج: این مرحله عالی‌ترین دوره درس حوزوی محسوب می‌شود که با هدف مجتهد شدن طلاب در دورشته فقه و اصول و توان استنباط احکام از منابع اصیل (کتاب، سنت، عقل و اجماع) اجرا می‌شود و معمولاً متن درسی خاصی ندارد؛ ولی برای نظم بخشیدن به مطالب، مباحث براساس برخی منابع معرفی شده انجام می‌شود. این دوره دست‌کم ۶ سال طول می‌کشد؛
۴. دوره‌های تخصصی: هدف از این دروس، که تحت عنوان رشته‌های تفسیر، کلام، تبلیغ و... شروع شده است؛ پرورش متخصص، در رشته‌های خاص مورد نیاز حوزه و جامعه است. این کار پرارزش باعث می‌شود که شخص افزون‌بر اجتهاد در فقه و اصول، در یکی از رشته‌های علوم اسلامی متبحر شود؛
۵. دوره‌های جنبی یا عمومی: همزمان با دوره مقدمات و سطح، درس‌هایی تحت عنوان

عقاید، تفسیر، اقتصاد، ملل و نحل، علوم قرآن، اخلاق و... تعلیم داده می‌شود (نظام درسی و مراحل تحصیل در حوزه علمیه، پایگاه تبیان، ۱۳۸۶/۶/۳۱).

سرانه موجود روحانی در کشور

مقام معظم رهبری مدظل‌العالی راجع به کمبود روحانیون می‌فرمایند: «حوزه نارسایی‌های آشکاری دارد... یکی از این نارسایی‌ها عدم گسترش متناسب و کمی روحانیت است که باید در جهت حل این کمبود به صورت جدی تلاش کرد» (درس خارج از فقه، ۱۳۷۸، به نقل از: حوزه و روحانیت، ۱۳۹۰، ص ۲۵۳).

نیروی انسانی شاغل در سازمان‌های مختلف (چه آموزشی و چه غیرآموزشی) دارای اهمیت زیادی است چراکه هرگونه تغییر و تحول در یک سازمان بستگی کامل به عامل انسانی آن سازمان دارد. ارتقا و تکامل یک سیستم آموزشی نیازمند ارتقا و تحول سازمان آموزشی دارای نقش در آن و تحول و ارتقای کارکنان سازمان مزبور است.

مقام معظم رهبری مدظل‌العالی ضمن تأکید بر افزایش تعداد روحانیون می‌فرمایند: «حوزه علمیه باید مثل یک کارخانه تأمین‌کننده نیازهای جامعه، مرتب کار کند و محصول خود را که همان محققان و مبلغان و مدرّسان و مؤلفان و انواع قشرهای روحانی است، بیرون دهد. حوزه باید برنامه‌ریزی کند و مشخص باشد که مثلاً پنج سال دیگر، چه تعداد مبلغ مناسب برای مناطق گوناگون دنیا و داخل کشور، تربیت می‌شود، همچنین در زمینه مسائل قرآنی و تفسیر و دیگر علوم حوزوی و نیز تربیت مدرس برای دانشگاه‌ها و دروس معارف اسلامی و نیز تربیت محقق و مؤلف برای پاسخگویی و مقابله با شبهات، برنامه‌ریزی منظم و مرتبی داشته باشد» (همان، ص ۲۳۴).

نسبت طلاب موجود به نیاز ما فاصله معناداری دارد و باید جذب حوزه‌های علمیه بیشتر شود و ما باید نسبت به هر ۵۰۰ نفر حداقل یک روحانی داشته باشیم که این امر تحقق پیدا نکرده است. باید مراجع تقلید، نظام اجرایی کشور و کسانی که در این زمینه تخصصی دارند این بحث را جدی بگیرند تا نسبت جمعیت روحانیون به جمعیت کشور و شیعیان به رقم مورد انتظار برسد (خاموشی، ۱۳۹۰/۶/۱۵).

تعداد روحانیون کمتر از تعداد مساجد فعال در کشور است تعداد مساجد در کشور ۷۲ هزار می‌باشد در حالی که تعداد روحانیونی که در حوزه‌های دینی در کشور اشتغال دارند کمتر از تعداد مساجد فعال است که در این زمینه با کمبود مواجه هستیم (مؤسسه تحقیقاتی ولیعصر/ ۲۲ اسفند/

۱۳۸۷) // ۱۳۸۷ //

هم‌اکنون کشور با کمبود ۸۰ هزار روحانی مواجه است. یکی از مشکلات در خصوص

فعالیت‌های دینی کمبود روحانی در کشور می‌باشد که باید برای رفع این مشکل برنامه‌ریزی شود به‌عنوان مثال در استان کرمان با جمعیتی بالغ بر دو میلیون و هفتصد هزار نفر، اگر به ازای هر هزار نفر یک روحانی را در نظر بگیریم باید دو هزار و هفتصد روحانی در استان وجود داشته باشد، در حالی که روحانیون فعال در استان کرمان به پانصد نفر بالغ نمی‌شود و تنها در این استان دو هزار و دو بیست روحانی کم دارید (موسوی هوایی، ۱۳۸۹/۲/۲۱).

در حال حاضر با کمبود مبلغ و روحانی در کشور مواجه هستیم، ایشان معتقدند تعداد پذیرش سالانه حوزه علمیه به میزان ۲۰ سال گذشته است که با افزایش نفوس و نیازهای فراوان نسل جدید این تعداد جوابگو نیست (مقتدایی، ۱۳۹۰/۸/۲۷).

چشم‌انداز حوزه علمیه در افق ۱۴۰۷ حوزه‌های علمیه را نهادی می‌داند که دارای تأثیرگذاری در ایران، منطقه و جهان خواهد بود که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آن باید وفور منابع انسانی متخصص، خلاق و توانا و مؤثر باشد (پیش‌نویس سند چشم‌انداز حوزه علمیه مصوب آذر ۱۳۸۶). بنابراین آنچه که بدیهی به نظر می‌رسد حوزه‌های علمیه با کمبود ظرفیت روبه‌رو بوده و رفع این نقیصه از سوی بیشتر صاحب‌نظران تأکید شده است.

سرانه موجود روحانیت در کشور

برای محاسبه سرانه موجود روحانی در کشور آمار و اطلاعات جامعی در دسترس نمی‌باشد، لذا به شرح زیر اقدام شده است:

روحانیون شاغل در قوه قضائیه

در سال ۱۳۹۰ تعداد ۱۱،۵۵۰ از روحانیون در قوه قضائیه مشغول به کار بوده‌اند. این تعداد نشان از اقبال کم روحانیون برای تصدی قضاوت دارد. بدین ترتیب تنها ۱۹ درصد از روحانیون در حال حاضر مشغول به کار در این قوه هستند (یزدی، ۱۳۹۱).

روحانیون شاغل در نیروهای مسلح

در سال ۱۳۹۱ بیش از دو هزار روحانی مشغول فعالیت در سازمان عقیدتی سیاسی ناجا بوده‌اند (بهرامی، ۱۳۹۱). تعداد روحانیون شاغل در وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح در حدود ۳،۵۰۰ نفر اعلام شده است (مصاحبه با مرکز آثار سازمان تبلیغات اسلامی). // این قسمت به منابع اضافه نشده است //
با توجه به نوع مأموریتی که سپاه و بسیج دارد تعداد روحانیون شاغل در این نهاد دو برابر مجموع تعداد روحانیون شاغل در سایر نیروهای مسلح است (مرادی، ۱۳۹۲).

سازمان تبلیغات اسلامی کشور

تعداد روحانیون موجود در کشور در سازمان تبلیغات اسلامی حدود ۱۳۷،۰۰۰ نفر شده است از این تعداد ۹۷،۰۰۰ نفر تحت عنوان مبلغ در سازمان تبلیغات اسلامی و در استان‌های مختلف مشغول به کار می‌باشند (مرکز آمار سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۳/۳/۹).

روحانیون در قوه مقننه

نیمی از نمایندگان مجلس اول روحانی بودند؛ اما با گذشت نه انتخابات از مجلس شورای اسلامی تعداد نمایندگان روحانی به کمترین حد ممکن در این سال‌ها رسیده است. تعداد نمایندگان فعلی در مجلس نهم ۲۸۸ نفر است که در این بین ۲۷ نفر روحانی اند که ۶ نفر از آنها نماینده تهران می‌باشند. با توجه به تعداد فعلی روحانیون در قوه قضائیه (۱،۵۵۰ نفر)، روحانیون شاغل در نیروهای مسلح به استثنای سپاه، یعنی ناجا، وزارت دفاع و حدس تقریبی ارتش، که تعداد ۱،۵۰۰ نفر برای آن لحاظ می‌شود، تعداد روحانیون شاغل در سپاه و بسیج را می‌توان در حدود ۱۴ هزار نفر برآورد نمود که با تعداد ۱۳۷،۰۰۰ نفر روحانی شاغل در سازمان تبلیغات و ۲۷ نفر روحانی شاغل در مجلس شورای اسلامی، می‌توان به‌طور تقریبی تعداد روحانیون فعلی را ۱۶۰،۰۰۰ نفر تخمین زد.

برآورد تعداد و سرانه مطلوب روحانی در کشور

برای تعیین چنین سرانه‌ای به آمار و اطلاعات کامل و روش‌شناسی مناسبی نیاز است. برای دریافت پیچیدگی امر و همچنین اهمیت و ضرورت آن، مناسب است به بررسی پژوهش‌هایی که برای برآورد نیروی انسانی در حوزه‌های دیگر در کشور انجام شده مراجعه کرد. (طرح جامع برآورد نیروی انسانی گروه پزشکی)، چنین پژوهشی قرابت نسبتاً زیادی با برآورد سرانه مطلوب روحانی در کشور دارد. یکی از اهداف طرح جامع مذکور برآورد پزشک عمومی مورد نیاز کشور بوده است (فرزادی و دیگران، ۱۳۸۸).

بخش سلامت با توجه به گستردگی خدمات و اهمیت اهداف خود برای دستیابی هرچه بیشتر به سلامت برای همه نیازمند تربیت و توزیع مناسب نیروی انسانی در تمام گستره مکانی و زمانی مورد نیاز افراد جامعه است. با توجه به ماهیت این بخش تربیت تعداد نامناسب نیروی انسانی افزون بر اتلاف منابع اثرات منفی بر سلامت جامعه خواهد داشت.

برآورد نیروی انسانی مورد نیاز آینده برای سازمان‌هایی که تربیت نیروی انسانی را به عهده دارند از جنبه حیاتی برخوردار است. افزون بر این به منظور حفظ و ارتقای کیفیت آموزش و همچنین

برقراری امنیت شغلی داشتن اطلاعات صحیح از تعداد نیروی انسانی مورد نیاز براساس وضعیت موجود جامعه گام اساسی و اولیه برای برنامه‌ریزی‌های کارا و مؤثر است.

از آنجا که معاونت آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی رسالت خطیر تربیت نیروی انسانی مورد نیاز نظام ارائه خدمات بهداشتی-درمانی را عهده‌دار می‌باشد، طرح جامع برآورد نیروی انسانی گروه پزشکی را سفارش و حمایت نموده است.

این طرح توسط مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی معاونت آموزشی و پژوهشکده علوم بهداشتی با همکاری مرکز توسعه شبکه و ارتقای سلامت طراحی و اجرا شد. هدف این طرح تأمین شواهد علمی در تعیین تعداد پذیرش دانشجو در این رشته‌ها بوده است. طرح جامع مشتمل بر چهار طرح تحقیقاتی به تفکیک برای هر یک از رده‌های پزشکی، داروسازی، مامایی و پرستاری بود.

این طرح‌ها از ویژگی‌های خاصی برخوردار هستند. تیم تحقیق سعی کرده است روش‌ها و مدل‌های برآورد متناسب با شرایط کلی کشور، نظام بهداشتی-درمانی آن و همچنین منابع در دسترس را طراحی و استفاده نماید. در برآورد نیروی انسانی مورد نیاز آینده علاوه بر در نظر گرفتن نقش‌های موجود فارغ‌التحصیلان این رشته‌ها (حیطه‌های کاری مختلف) و حجم خدمات آنها تمامی سیاست‌ها و برنامه‌های در حال اجرا و در حال طراحی را در نظر گرفته و سناریوهای مختلف متناسب با این سیاست‌ها و برنامه‌ها را طراحی کرده‌اند. برآورد نیروی انسانی در قالب این سناریوها این امکان را به مدیران و برنامه‌ریزان می‌دهد که با توجه به سیاست‌ها و برنامه‌های نیروی انسانی تصمیمات مناسب را در رابطه با تعیین ظرفیت پذیرش دانشجو اتخاذ نمایند. اطلاعات مورد نیاز برای برآورد نیروی انسانی از طریق مطالعات پیمایشی مبتنی بر جامعه تأمین شده است. در تمامی مراحل طراحی و اجرای طرح از نظرات و اطلاعات مدیران اجرایی مرتبط علاوه بر نظرات صاحب‌نظران استفاده شده است.

در این پژوهش متوسط زمان و یزیت و زمان اشتغال به کار پزشکان عمومی بررسی شده است زمان ارائه خدمت (ویزیت) در هر بار مراجعه ۱۵ دقیقه منظور گشته است (فرزادی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۵).

طبق برنامه چهارم توسعه تا پایان این برنامه (سال ۱۳۸۹) کل جمعیت کشور باید تحت پوشش پزشک خانواده قرار گیرند. طبق این پژوهش جمعیت تحت پوشش هر پزشک خانواده ۲،۰۰۰ نفر محاسبه می‌شود (فرزادی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۷).

مدل‌های برآورد نیروی انسانی

مدل‌ها و روش‌های گوناگونی در سطح جهان برای برآورد نیروی انسانی در حوزه‌های گوناگون ارائه شده است و مقالات مختلفی از سوی محققان، دولت‌ها، سازمان‌های خصوصی و یا بین‌المللی در زمینه معرفی مدل‌ها، نحوه استفاده، در طی سال‌ها انتشار یافته است.

مدل‌های عرضه^۱ در واقع، به پیش‌بینی نیروی انسانی موجود می‌پردازند. سایر مدل‌ها پیش‌بینی نیروی انسانی مورد نیاز را دنبال می‌کنند. از این‌رو می‌توان گفت که مدل‌های عرضه، نسبت به سایر مدل‌ها، اساساً از جنس متفاوتی هستند؛ اما نکته ظریف این است که آنها همواره در کنار سایر مدل‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند، زیرا برای تعیین وضعیت نیروی انسانی (کمبود یا مازاد) به اطلاع از نیروی انسانی مورد نیاز و فعلی نیازمندیم. مدل‌های عرضه، تعداد نیروی انسانی شاغل و فعال در زمان حال^۲ و یا آینده^۳ را نشان می‌دهند. عرضه نیروی انسانی در هر زمان، تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار می‌گیرد که می‌توان آنها را در دو دسته کلی ورود (مهاجرت به داخل، فارغ التحصیلان...) و خروج (بازنشستگی، مهاجرت به خارج، از کار افتادگی، مرگ و...) نیروی انسانی به بازار کار جای داد.

تعیین اثر عوامل مؤثر بر عرضه نیروی انسانی، پیچیده و مشکل است. این امر همواره در برآورد عرضه در آینده صادق است؛ اما در پیش‌بینی عرضه فعلی (عرضه در زمان حال). استفاده از فرمول و فرضیات مربوط به آن، در صورت وجود منابع معتبر اطلاعات نیروی انسانی لازم نیست. در صورت عدم وجود این اطلاعات، عرضه نیروی انسانی در زمان حال نیز با استفاده از فرضیات و محاسبات برآورد می‌شود و با پیچیدگی‌های مدل عرضه روبه‌رو است. از آنجا که برآورد این میزان مبتنی بر فرضیات است، رخدادهای اشتباه در آن اجتناب‌ناپذیر است. از این‌رو، در زمان استفاده از مدل عرضه نیز مانند سایر مدل‌ها باید احتیاط لازم را رعایت نمود و از نتایج حاصل از آن، با توجه به محدودیت‌های موجود، استفاده کرد. استفاده از روش‌های مناسب، در تعیین این عوامل و انتخاب آگاهانه مدل عرضه، می‌تواند این محدودیت‌ها را کاهش دهد. در مدل «جمعیت مارکوف» یا مدل‌های «موجود و روند آینده» عرضه نیروی انسانی در هر مقطع یا دوره زمانی، حاصل تفاوت میزان ورود و خروج از حرفه مورد نظر است. در مدل‌های رگرسیون، برای برآورد عرضه، از روند عرضه در گذشته تا حال و تحلیل اثر متغیرهایی چون عوامل اقتصادی، اجتماعی و جغرافیایی بر آن استفاده می‌شود (فرزادی و دیگران، همان، ص ۲).

1. «Supply Models»

2. «current supply»

3. «future supply یا projected supply»

اطلاع از عرضه نیروی انسانی در برنامه‌ریزی‌های جذب و تربیت نیرو و همچنین تحلیل قابلیت اجرایی برنامه‌ها از بُعد نیروی انسانی از ضرورت زیادی برخوردار است. برای اینکه تعداد روحانیون مورد نیاز در شرایط فعلی برآورد شود، می‌توان به این ترتیب اقدام نمود. رئیس سازمان آمار کشور در سال ۱۳۹۰ تعداد جمعیت فعلی در ایران را ۷۵،۱۴۹،۶۶۹ نفر اعلام کرد که با وجود گذشت چند سال از ارائه این آمار جمعیت کشور را در سال ۱۳۹۳ را به میزان ۷۶،۰۰۰،۰۰۰ نفر در نظر می‌گیریم بنابراین اگر بخواهیم سرانه هر ۵۰۰ نفر یک روحانی را منظور داریم می‌بایست در حال حاضر (سال ۱۳۹۳) ۱۵۲،۰۰۰ نفر روحانی وجود داشته باشد. اما از آنجا که این تعداد روحانی برای تأمین نیاز روحانیون در عرصه اجرای فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و سازمانی می‌باشد و باید در رده‌های صنفی همچون مساجد به انجام مأموریت و وظیفه پردازد بنابراین، برای پشتیبانی ستادی از این تعداد روحانی حداقل باید دو روحانی واجد شرایط ستادی وجود داشته باشد. بنابراین در مجموع با وجود ۴۵۶،۰۰۰ نفر روحانی واجد شرایط و آماده به کار در وضعیت کنونی، می‌توان پاسخگوی نیازهای جامعه بود؛ وقتی تعداد موجود ۱۶۰،۰۰۰ نفر باشد، کمبود کنونی بیش از ۲۹۶،۰۰۰ نفر خواهد بود.

تعداد و سرانه مطلوب روحانی در افق چشم‌انداز

برای برآورد تعداد روحانیون مورد نیاز در سال ۱۴۰۷ (افق چشم‌انداز)، که تعداد جمعیت ایران به ۱۹،۰۰۰،۰۰۰ نفر می‌رسد (شفق و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۵۱) به این شرح اقدام می‌شود.

الف) کارکرد تبلیغی و تربیتی عمومی

اگر نیاز به روحانی را به‌طور میانگین ۲۰ دقیقه در ماه برای هر فرد در نظر بگیریم، به عدد یک روحانی برای ۵۰۰ نفر دست می‌یابیم:

تقریباً $500 \text{ نفر} \rightarrow 510 = 20 \text{ (دقیقه)} \div 10200 \text{ (دقیقه)} = 170 \times 60 \text{ (ساعت زمان نیروی کار)}$

در نتیجه اگر برای هر ۵۰۰ نفر (حدود ۱۰۰ خانوار) یک روحانی را در نظر بگیریم برای جمعیت حدود ۷۵،۰۰۰،۰۰۰ فعلی به ۱۵۰،۰۰۰ روحانی مبلغ نیازمندیم، و برای جمعیت ۹۱ میلیونی ۱۸۲،۰۰۰ روحانی نیازمندیم.

با توجه به اینکه مدارس علمیه سفیران هدایت از مقطع دیپلم اقدام به جذب محصل می‌کند و حداکثر سن براساس مصوبه شورای عالی ۲۵ سالگی است، اگر هر متعلم در حوزه به‌طور میانگین در ۲۰ سالگی جذب شود و تا سن ۲۵ سالگی تحصیلات او پایان یابد (حداقل دوره تحصیل سفیران ۵ سال می‌باشد) و اگر به‌طور میانگین تا ۶۰ سالگی مشغول به تبلیغ باشند، ۳۵ سال

می‌توانند تبلیغ کنند و اگر هر مدرسه علمیه سفیران به‌طور میانگین در سال ۳۰ طلبه را جذب کند به دلیل ۵ سال طول زمان تحصیل ۱۵۰ طلبه در پایه‌های مختلف تحصیلی و پس از ۵ سال که از تأسیس آن گذشت هر سال ۳۰ نفر فارغ‌التحصیل به عرصه تبلیغ وارد می‌شود. که در طول ۳۵ سال ۱۰۵۰ مبلغ به جامعه عرضه خواهد شد.

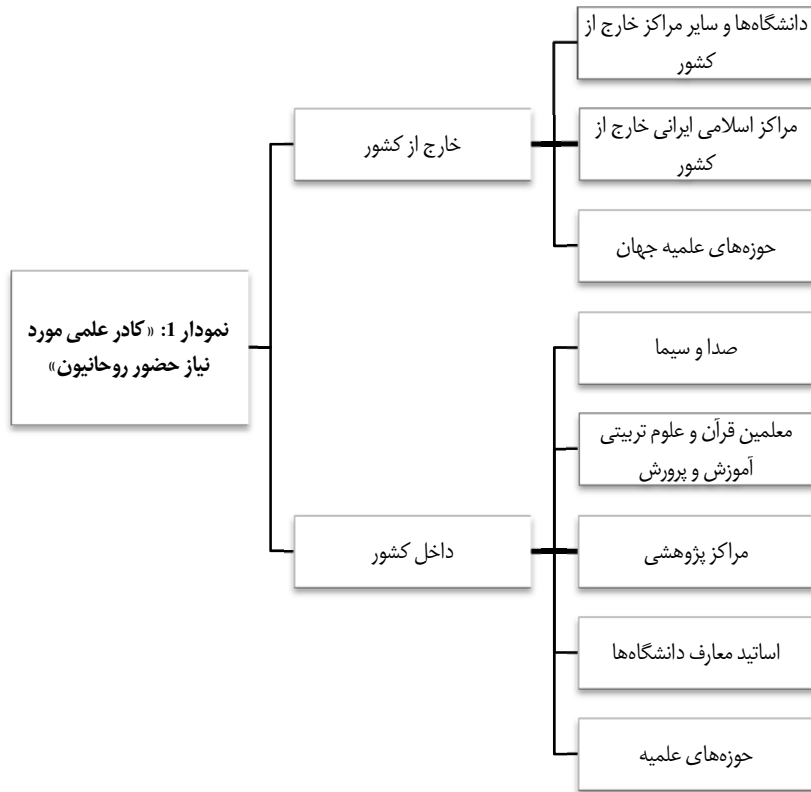
حال اگر تعداد ۱۵۰،۰۰۰ مبلغ را بر عدد ۱۰،۰۵۰ تقسیم کنیم، تقریباً عدد ۱۴۰ به دست می‌آید که تعداد مدارس و حوزه‌های مورد نیاز برای ۷۴،۰۰۰،۰۰۰ جمعیت فعلی کشور می‌باشد. نکته: اگر بخواهیم عدد مبنای جمعیتی سفیران هدایت را در هر شهر یا منطقه به دست آوریم کل جمعیت ایران را که حدود ۷۵،۰۰۰،۰۰۰ است را بر عدد حوزه‌های علمیه که تقریباً ۱۴۰ بود، تقسیم می‌کنیم عدد ۵۳۵،۷۱۴ به دست می‌آید (تقریباً ۵۰۰ هزار خانوار)؛ در نتیجه اگر شهری یا منطقه‌ای ۵۰۰ هزار نفر جمعیت داشته باشد، تأسیس یک حوزه برای سفیران هدایت ضروری می‌شود که با توجه به آمار موجود در این عرصه با کمبود اساسی مواجه هستیم.

ب) کارکرد تبلیغی و آموزشی و تربیتی تخصصی

کارکرد علمی مورد نیاز حوزه‌های علمیه در داخل و خارج کشور، اساتید معارف و سایر رشته‌های علوم انسانی و الهیات دانشگاهی داخل و خارج کشور، پژوهشگران و مبلغان صدا و سیما و مدرسان و مبلغان قرآن و علوم تربیتی آموزش و پرورش و پژوهشگران مراکز پژوهشی در مباحث اسلامی لازم است برآورده شود و تأمین گردد.

در این نمودار نشان داده می‌شود که روحانیون برای ارائه خدمات علمی در داخل کشور باید به صورت فعال در حوزه‌های علمیه، دستگاه‌ها و مراکز حضور داشته باشند. ضمن آنکه نباید از اهمیت فعالیت آنها در عرصه خارج کشور که اصولاً در حوزه پژوهش علمی و تبلیغ دین خلاصه می‌گردد غافل بود.

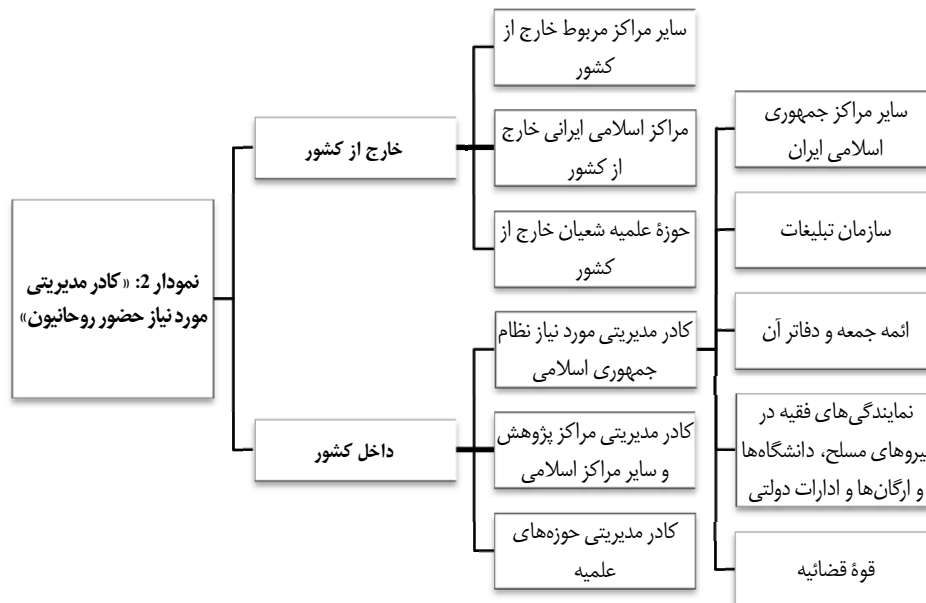
کارکردهای روحانیت در داخل و خارج کشور و تعیین میزان

ج) کارکرد مدیریتی

مسئولیت اداره حوزه‌های علمی داخل و بعضاً حوزه‌های علمی شیعیان در خارج کشور و مراکز و مؤسسات علمی و آموزشی و پژوهشی داخل و بعضاً خارج کشور و نمایندگی‌های ولی فقیه در نیروهای مسلح، دانشگاه‌ها و دستگاه‌های دولتی و نهادهای عمومی غیردولتی و سازمان‌های فرهنگی چون سازمان تبلیغات اسلامی و دفتر تبلیغات اسلامی و واحدهایی از سایر دستگاه‌های فرهنگی و آموزشی کشور، عهده‌داری امامت جمعه و نمایندگی ولی فقیه در استان‌ها و بعضاً شهرستان‌ها و مسئولیت‌هایی در قوه قضائیه از جمله کارکردهای مدیریتی روحانیون است که باید در برآورد روحانی مورد نیاز کشور مورد محاسبه قرار گیرد.

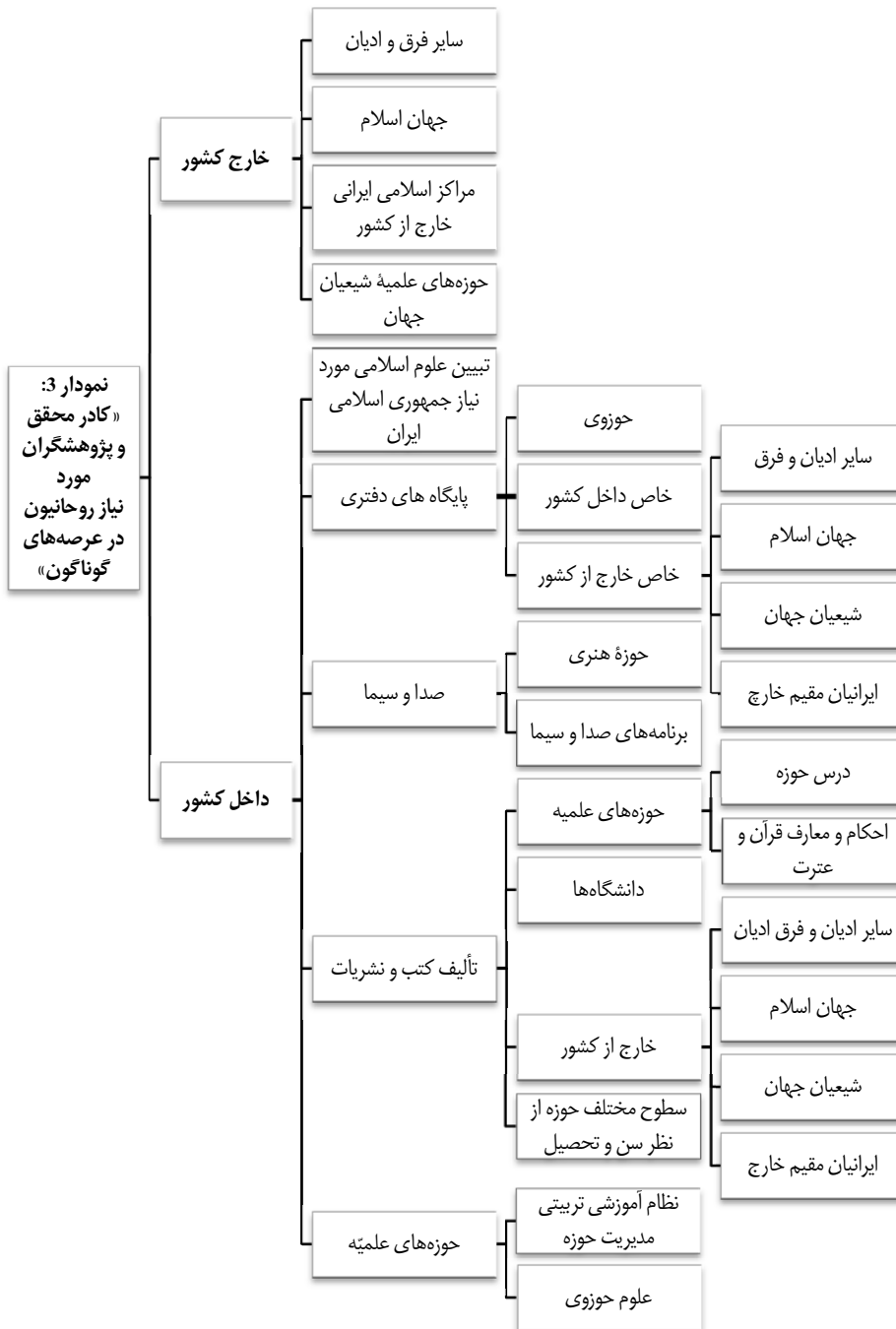
در این نمودار نشان داده شده است که روحانیون شیعه باید در عرصه‌های مدیریتی داخل و خارج هم حضور داشته باشند.

د) کارکرد علمی و پژوهشی تخصصی

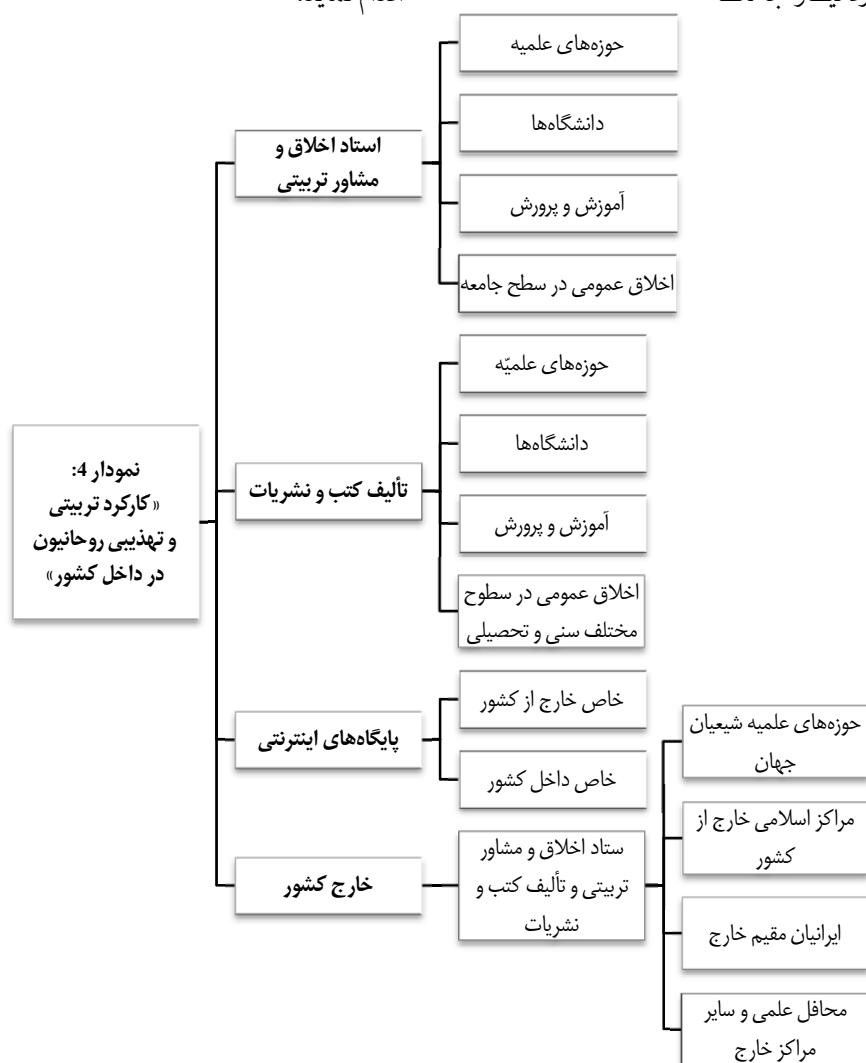
پژوهش‌های لازم برای پاسخگویی به نیازهای جامعه از منظر اسلام و تألیف کتب و نشریات درسی و عمومی در ابواب مختلف معارف اسلامی یکی از کارکردهای اصلی روحانیون و اساتید و مدرسین حوزوی و مراجع معظم تقلید می‌باشد. بنابراین پژوهشگرانی که در حوزه‌های علمیه و مؤسسات علمی و پژوهشی داخل و خارج کشور باید مستمراً به تحقیق پردازند و از فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی پشتیبانی نمایند، باید از نظر کمیت و کیفیت در برآورد روحانی مورد نیاز کشور به خوبی مورد توجه قرار گیرند و از هر لحاظ تأمین گردند.

این نمودار نشان می‌دهد که روحانیون در بخش تحقیق و پژوهش نیز باید به‌طور جدی فعال باشند بر طبق این نمودار پژوهشگران روحانی در داخل و خارج کشور اقداماتی از جمله تألیف کتب و مقالات و فعالیت در عرصه‌های هنری و... را به منصفه ظهور برسانند.

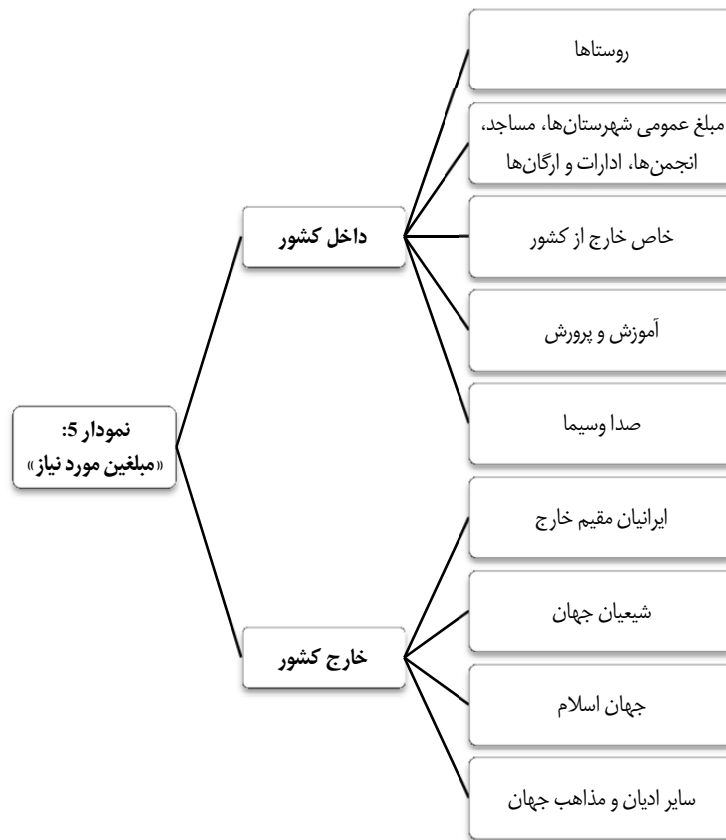
و) کارکرد تربیتی و تهذیبی

در حوزه‌های علمی همواره آموزش با تربیت و تهذیب همراه بوده است و این از ویژگی‌های ارزنده نظام حوزوی بوده و هست. تأکید بر تهذیب افراد جامعه و گسترش اخلاق و معنویت در کل جامعه در انجام وظیفه و مأموریتی که برعهده روحانیون در همه شئون جامعه گذاشته می‌شود، وجود دارد. برای تحقق این مهم، حوزه‌های علمیه وظیفه خواهند داشت افزون‌بر تهیه و تدوین متون، نشریات و سایر محتویات لازم در این باب، نسبت به تربیت اساتید و مربیان و مشاور تربیتی مورد نیاز جامعه اقدام نماید.

کارکرد مورد نیاز روحانیون جهت تربیت و تهذیب

نمودار شماره ۴ نشان می‌دهد که روحانیون برای عمل کردن به کارکرد سنتی خود یعنی تربیت و تهذیب به صورت خرد در این عرصه‌ها باید فعالیت کنند. به‌عنوان مثال در داخل کشور روحانیت باید ضمن توجه به نشر اخلاق‌گرایی در فضای مجازی و کتاب‌ها و نشریات، استاد اخلاق و مشاوران تربیتی مورد نیاز را نیز در فضای کلی جامعه به فعالیت بگمارند.

نمودار شماره ۵ نشان می‌دهد که روحانیون مبلغ در داخل و خارج کشور باید در این عرصه‌ها و مراکز حضور داشته باشند تا بتوانند به تبلیغ و تشریح دین و شاخصه‌های آن بپردازند.

برآورد تعداد روحانی مورد نیاز برای داخل و خارج کشور

به منظور برآورد روحانیون فعال مورد نیاز ابتدا باید روحانیون مورد نیاز در هر کارکردی مشخص شود، سپس می‌توان با تقسیم جمعیت بر عدد به دست آمده سرانه مورد نیاز را به دست آورد. این برآورد با کسب نظر از خبرگان موضوع به دست آمده است.

تعداد روحانیون مورد نیاز داخل و خارج کشور در سال هدف (۱۴۰۷) به شرح ذیل محاسبه می‌شود:

۱. تعداد ۱۴۰،۲۰۸ نفر مبلغ عمومی در سطح شهرها برای انجام امور ذیل نیاز خواهد بود:
 - الف) امامت جماعت مساجد، نمازخانه‌های مدارس، ادارات، دانشگاه‌ها، ارگان‌ها و...؛
 - ب) انجام مشاور تربیتی و پاسخگویی به مسائل شرعی؛
 - ج) انجام امور تبلیغی در سطح شهر، منبرها، کانون‌های قرآن و عترت و... .

از حدود ۹۳،۴۷۳،۰۰۰ نفر جمعیت ایران در سال ۱۴۰۷، ۷۵٪ آن یعنی ۷۰،۱۰۴،۰۰۰ نفر ساکن شهرها خواهند بود که با تقسیم آن بر عدد ۵۰۰ نفر، تعداد ۱۴۰،۲۰۸ نفر مبلغ برای شهرستان‌ها مورد نیاز است.

لازم به یادآوری است که هم‌اکنون حدود ۷۰،۰۰۰ مسجد و ۱۴۵،۰۰۰ واحد آموزشی وزارت آموزش و پرورش در کشور وجود دارد که بیشتر آنها متعلق به ۲۹ شهر بزرگ کشور می‌باشد؛
۲. تعداد ۴۶،۷۳۶ مبلغ روحانی برای روستاها نیاز است.

با احتساب ۲۵٪ جمعیت روستایی ایران در سال ۱۴۰۷ تعداد ۳۶۸،۰۰۰،۲۳ نفر در روستاها زندگی خواهند کرد که با تقسیم آن بر عدد ۵۰۰، عدد مذکور به دست می‌آید؛
۳. ۱۶،۶۲۱ نفر استاد جهت مدارس علمیه با ۱۸۷،۰۰۰ طلبه تحت برنامه به ازای کلاس‌های ۱۵ نفره و روزانه چهار درس و تعهد هر استاد ۳۰ ساعت تدریس در هفته مورد نیاز است (طرح جامع توسعه حوزه‌های علمیه، ص ۲۰، ۱۳۸۸-۱۳۸۹)؛
۴. ۱۰،۵۱۲ نفر کادر مدیریت مورد نیاز به ازای هر ۱۶۰ طلبه ۹ نفر مورد نیاز حوزه‌های علمیه می‌باشد؛
۵. ۱،۸۷۰ نفر استاد اخلاق و مشاور تربیتی به ازای هر ۱۰۰ طلبه یک نفر مورد نیاز حوزه‌های علمیه است؛
۶. ۱،۸۰۰ نفر کادر مدیریتی ستادی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه قم، مشهد، اصفهان و مراکز مدیریتی استانی؛
۷. ۵،۷۰۰ نفر کادر مدیریتی ۱۹۰ مرکز تخصصی و پژوهشی با ۴۸،۴۴۲ طلبه؛ با احتساب هر مرکز تخصصی و پژوهشی ۱۰ نفر کادر مدیریتی و ۲۰ نفر هیئت علمی؛

۸. ۱۰،۰۰۰ نفر جمعیت اساتید معارف و نمایندگی‌های مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها مورد نیاز است ۴،۰۰۰،۰۰۰ دانشجو در سال ۱۴۰۷ به ۱۴،۸۱۴ نفر هیئت علمی برای دروس معارف اسلامی نیاز دارند؛ با فرض آنکه تعداد ۴،۸۱۴ نفر اساتید غیر روحانی به کار گرفته شوند.

تعداد کلاس درس در هر سال تحصیلی $۱۳۳،۳۳۳ = ۳۰$ (نفر میانگین هر کلاس) $\div ۴،۰۰۰،۰۰۰$

واحد درس در سال تحصیلی $۵۳۳،۳۳۳ =$ (واحد درسی) $\times ۱۶$

$۱۴،۸۱۴ =$ (تعداد واحد درسی یک استاد در دو ترم) $\div ۳۶$

۹. ۳۳،۰۰۰ نفر، جهت خدمت در سازمان‌ها و نهادها، اعم از: امامت جمعه، دفاتر ائمه جمعه، ستادهای اقامه نماز جماعت، عقیدتی سیاسی‌های نیروهای مسلح، سایر نمایندگی‌های مقام معظم رهبری مدظل‌العالی در نهادها و ارگان‌ها و قضات قوه قضائیه، سازمان تبلیغات و ...

نکته: در سال ۱۳۸۵ تعداد ۱،۰۱۶ شهر در ایران وجود داشته است که در سال ۱۴۰۷ تقریباً به ۱،۱۰۰ شهر می‌رسد، میانگین مورد نیاز هر شهرستان حدود ۳۰ نفر لحاظ شده است؛

۱۰. ۲۶،۷۰۶ نفر جهت تألیف کتاب و نشریات در داخل کشور مورد نیاز می‌باشد که به این شرح محاسبه شده است:

$$۱۴۰۷ \text{ سال جمعیت } ۹۳،۴۷۳،۰۰۰ \div ۳۵۰۰ = ۲۶،۷۰۶$$

نکته: به ازای هر ۳،۵۰۰ نفر یک روحانی مبلغ در نظر گرفته شده است؛

۱۱. ۸،۰۰۰ نفر محقق، مبلغ، مؤلف و اداره‌کننده پایگاه‌های اینترنتی نیاز است (طرح جامع توسعه حوزه‌های علمیه، ص ۲۰، ۱۳۸۸-۱۳۸۹)

$$۴،۰۰۰،۰۰۰ \div ۵۰۰ = ۸۰۰۰$$

۱۲. ۴،۹۷۳ نفر کادر علمی، مدیریتی، استاد اخلاق و مشاور تربیتی مدارس علمیه طلاب خارجی مقیم ایران و کادر ستادی با محاسبه ۳۰،۰۰۰ طلبه خارجی مقیم ایران در سال هدف (۱۴۰۷).

نکته: ۲۶۶۶ نفر استاد، ۱۶۷۸ نفر کادر مدیریتی، ۳۰۰ استاد اخلاق و مشاوره تربیتی و ۳۲۰ نفر کادر ستادی، بر مبنای حوزه‌های علمیه داخل کشور محاسبه گردیده است؛

۱۳. ۲۱،۰۰۰ مبلغ، محقق و مدرس، به منظور تألیف کتاب، نشریات و اداره پایگاه‌های اینترنتی، تدریس در مراکز اسلامی و حوزه‌های علمیه شیعیان سایر کشورها.

(۲۱۰،۰۰۰،۰۰۰ آمار شیعیان سایر کشورها می‌باشد) به ازای هر هزار نفر یک روحانی از حوزه علمیه قم با توجه به رسالت بزرگ جهانی آن، علاوه بر روحانیون آن کشورها نیاز است (به نظر می‌رسد که وصول به تعداد روحانیون مطلوب یعنی هر ۵۰۰ نفر یک روحانی در داخل کشور، که به عنوان ام‌القرای جهان اسلام تلقی می‌شود برای تقویت بنیان‌های داخلی متکی بر دین

مبین دست‌یافتنی خواهد بود؛ ولی هر ۱،۰۰۰ نفر یک روحانی گفته شده کارکردی بیرونی دارند و می‌بایست به این آمارهای ارائه شده واقع‌بینانه نگرینست)؛

۱۴. ۱۶،۱۰۰ نفر به ازای ۱،۱۶۱،۰۰۰،۰۰۰ نفر جمعیت مسلمان غیرشیعه جهان. در به این صورت که هر صد هزار نفر مسلمان یک روحانی جهت تحقیق و پژوهش و تألیف کتب، نشریات و اداره پایگاه‌های اینترنتی و پاسخگویی به شبهات و تبلیغات سوء دشمنان اسلام مورد نیاز می‌باشد. به این ترتیب تعداد روحانیون مورد نیاز در افق ۱۴۰۷ به شرح جدول ذیل می‌باشد:

ردیف	تعداد روحانیون مورد نیاز	عرصه‌های فعالیت
۱	۱۴۰/۲۰۸	تبلیغات عمومی در سطح شهرها
۲	۴۶/۷۳۶	ساکن روستاها
۳	۱۶/۶۲۱	اساتید مدارس حوزه علمیه
۴	۱۰/۵۱۲	کادر مدیریتی مورد نیاز حوزه‌های علمیه
۵	۱/۸۷۰	استاد اخلاق و مشاوره تربیتی مورد نیاز حوزه‌های علمیه
۶	۱/۸۰۰	کادر مدیریتی ستادی مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، مشهد و اصفهان و مراکز مدیریتی استان‌ها
۷	۵/۷۰۰	کادر مدیریتی ۱۹۰ مرکز تخصصی و پژوهشی
۸	۱۰/۰۰۰	اساتید معارف دانشگاه‌ها و نمایندگی‌های مقام معظم رهبری مدظل‌العالی
۹	۳۳/۰۰۰	کادر مورد نیاز نظام جمهوری اسلامی
۱۰	۲۶/۷۰۶	جهت تألیف کتاب و نشریات و پایگاه‌های اینترنتی داخل کشور
۱۱	۸/۰۰۰	محقق، مؤلف و اداره‌کننده پایگاه‌های اینترنتی داخل و خارج کشور
۱۲	۴/۹۷۳	کادر علمی مدیریتی، استاد اخلاق و مشاوره و تربیتی مدارس علمیه خارجی مقیم ایران
۱۳	۲۱/۰۰۰	مبلغ و محقق مراکز پژوهشی، تألیف کتاب، نشریات و اداره‌کننده پایگاه‌های اینترنتی و کادر مدیریتی مراکز اسلامی حوزه‌های علمیه سایر کشورها (شیعه)
۱۴	۱۶/۱۰۰	مبلغ و محقق مراکز پژوهشی، تألیف کتاب، نشریات و اداره‌کننده پایگاه‌های اینترنتی و کادر مدیریتی مراکز اسلامی حوزه‌های علمیه سایر کشورها (غیر شیعه)
جمع	۳۴۱/۶۰۶	

نتیجه‌گیری

با توجه به نظرات مقام معظم رهبری مدظل‌العالی و علمای بزرگ حوزه، جامعه اسلامی در برخورداری از روحانی از نظر کمی و کیفی با چالش بزرگی روبه‌رو می‌باشد. انقلاب اسلامی ایران و جمهوری اسلامی وظایف و مسئولیت‌های متعدد و سنگینی را بر عهده روحانیون گذاشته است و جامعه ایران انتظارات بالایی از آنها دارد. عرصه‌های چهارگانه این وظایف و مسئولیت‌ها مطرح گردید، براساس شاخص‌هایی که خبرگان موضوع اعلام نظر کردند، تعداد روحانی مورد نیاز برای هر یک از عرصه‌ها در افق ۱۴۰۷ محاسبه شد. حداقل روحانی مورد نیاز و واجد شرایط برای انجام

وظایف و مسئولیت‌های برشمرده شده ۳۴۱،۶۰۰ نفر خواهد بود. این میزان بیش از سه برابر تعداد روحانیون موجود می‌باشد. بنابراین باید تلاش بزرگ و جهادی عظیم برای جذب، آموزش و تربیت چنین تعداد روحانی برای جبهه گسترده علمی و فرهنگی انقلاب اسلامی با برنامه‌ریزی و سازماندهی و تدارک امکانات لازم و به خصوص بهره‌گیری حداکثری از توان آموزشی و تربیتی مدرسین حوزه‌های علمیه سامان یابد، تا به حول و قوه الهی رسالت عظیمی که بر دوش حوزه‌های علمیه کشورمان و به خصوص حوزه علمیه قم که ام‌القرای جامعه علمی شیعی است به انجام رسد.

منابع

الف) کتب و مقالات

۱. شفق، محمود، محمدجواد محمودی و نادر مطیع حق‌شناس (۱۳۹۱)، فصلنامه شورای فرهنگی و اجتماعی خانواده، سال چهارم، شماره ۵۵، بهار ۹۱.
۲. فرزادی، فرانک و دیگران (۱۳۸۸)، «تأمین نیروهای انسانی در بخش پزشکان عمومی»، طرح پژوهشی فصلنامه سلامت.
۳. مقام معظم رهبری (۱۳۹۰)، حوزه و روحانیت، دبیرخانه شورای عالی حوزه‌های علمیه، قم: انتشارات نینوا.

گفتگوها و سخنرانی‌ها

۴. سخنرانی حجت‌الاسلام سیدمهدی خاموشی، رئیس وقت سازمان تبلیغات اسلامی، در مراسم تودیع و معارفه مدیر کل تبلیغات اسلامی استان قزوین در تاریخ سه‌شنبه ۱۳۹۰/۶/۱۵.
۵. گفتگو با حجت‌الاسلام سیدمهدی موسوی هوایی، معاونت پژوهش و آموزش سازمان تبلیغات اسلامی، اردیبهشت ۱۳۸۹ خبرگزاری ایرنا.
۶. گفتگو با آیت‌الله مقتدایی، مدیر حوزه علمیه قم، خبرگزاری فارس آبان ۱۳۹۰.
۷. گفتگو با آقای عباس اکبری معاون سابق وزارت بهداشت و درمان آبان ۱۳۹۱.
۸. گفتگو با ابوتراب بهرامی مسئول اداره کارگزینی وزرات دفاع جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱/۳/۱۲.
۹. عبدالمجید یزدی مسئول اداره کارآموزی مرکز آموزش قضات، ۱۳۹۱.
۱۰. حجت‌الاسلام و المسلمین صفرعلی مرادی در گفتگو با خبرنگار دفاعی و امنیتی خبرگزاری بسیج، همایش سراسری روحانیون سپاه در محضر رهبر معظم انقلاب، اسفند ۱۳۹۲.
۱۱. گفتگو با مرکز آمار سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۳/۳/۹.

مجموعه بیانات مقام معظم رهبری

۱۲. بیانات در آغاز درس خارج از فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱.
۱۳. بیانات در مراسم عمامه‌گذاری گروهی از طلاب، ۱۳۶۸/۱۰/۲۲.

۱۴. بیانات در دیدار روحانیون تشیع و تسنن کردستان، ۸۸/۲/۲۲.
۱۵. بیانات رهبر معظم در دیدار روحانیون در استان سمنان، ۸۸/۸/۱۷.
۱۶. بیانات مقام معظم رهبری در جمع فضلا و علمای حوزه، ۱۳۷۴/۹/۱۴.
۱۷. پایگاه اطلاع‌رسانی - حقوق و قضا: جمعه ۹۰/۴/۱۷.
۱۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای شورای عالی علمیه قم، ۷۶/۶/۲۹.
۱۹. خطبه‌های نماز عید سعید فطر به امامت معظم‌له، ۱۳۸۵/۸/۲.

سایر منابع

۲۰. پیش‌نویس سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه در سال ۱۴۰۷ مصوب آذر ۱۳۸۶.
۲۱. طرح جامع توسعه حوزه‌های علمیه، سفیران هدایت، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۸۹.
۲۲. نظام درسی و مراحل تحصیل در حوزه علمیه: پایگاه تبیان، ۱۳۸۶/۶/۳۱.
۲۳. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه علمیه، مجله مبلغان اسفند ۱۳۸۳ و فروردین ۱۳۸۴.
۲۴. پایگاه اینترنتی مؤسسه تحقیقاتی ولیعصر ۲۲ اسفند ۸۸.

